

ОСНОВНЕ ЕТОГРАФСКО-ЕТОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СКОПСКОГ НАРОДНОГ ЖИВОТА¹.

Нећемо остати ни веран члан енглеског *Ethological Society*, нити ћемо ударити генијално просеченим и снажно утабаним Цвијићевим путевима. Хтели бисмо да у другом једном смислу поведемо научна истраживања о народном животу.

Ethological Society ради на утврђивању „људског карактера“ т. ј. карактеристичних елемената „човечанске природе“, а служи се синтетички свима методама и наукама.² Циљ којем тежи ово друштво јесте одредити елементе дубоког човечанског карактера т. ј. одредити оног карактеристичног суштинског човека који се налази у свима људима, који је свечовечански. Постигнуће овог апстрактног и чисто теориског циља имало би, разуме се, својих практичних примена, медицинских, моралних, педагошких и социјолошких; ну, друштво, и после двадесет година своје обилне делатности, још увек греди испуњењу свога теориског задатка. Али није ли, можемо се ми питати, циљ *Ethological Society*-а чисто психолошки и не тежи ли већ одавно његовом остварењу сама психологија? Мора се признати да се ово друштво у прилог своје циљу бави, и то магистрално, биологијом, социологијом, упоредном историјом, па се из његове средине пишу врло оригиналне и чисто физиолошке студије³. Али и модерна психологија, од Wundt-а и Ribot-а до James-а и Binet-а, асимилирала је и употребила исте ове науке у њиховим методама и неким позитивним резултатима. Па не само да се модерна психологија прихватила пре и поред *Ethological Society*-а свих синтетичких и систематских средстава којима ће се ово друштво тако снажно послужити, него је са последњом психолошком струјом „бихевиориста“ и „диференцијалиста“ и исти циљ себи назначила. Са „бихевиористичким“ правцем, психологија се најзад дефинише као наука психичке реакције, однашања, понашања, опхађања, владања, психичких типова и карактера. Па нека би се овај правац психолошких истраживања и био развио под утицајем

¹ Извадак из наших студија за конструкцију опште пословице етологије југословенскога народа.

² Друштво је формулисало свој програм следећим речима: „*Ethological Society (Society for the Systematic Study of Human Character)*. The Object of the Society is the study of Human Nature, not through any one department of Science, but taking from all its different branches the most practical and useful elements to arrive at a knowledge of the intellect and character of man and the laws which govern their manifestation; and not limited to any one method of research but collecting all material that is available and applying it to the preservation of the mental health of the individual, to education, moral reform, and the solution of the various sociological problems.“ Cf. *The Ethological Journal*.

³ Cf. Bernard Hollander, *In Search of the Soul and Mechanism of Thought, Emotion and Conduct*, Chapters XXVIII—XXXII.

Ethological Society-а, као што оно то тврди,¹ једно је неоспорно, а то је да, кад друштво дефинише *ἥθος*, тај предмет све његове научне делатности, као „*the whole of man's mental and moral nature*“ а целу своју науку којом треба овај предмет постићи „*the Science of Human Character*“;² делатност овог лондонског друштва се меша, ако не и идентификује, са „бихевиористичком“ психолошком струјом, и не одликује се ничим специјалним. Етологија чувеног *Ethological Society*-а имајући за основни свој научни проблем: *Character and how to study it*, потпуно се конфондира са тако плодном „*new psychology*“ која се може дефинисати проблемом: *Behaviour and how to study it*. Ово мешање као да признају ђутке и сами прваци *Ethological Society*-а, јер се у њиховим списима могу наћи искази у којима психологија и етологија не само иду заједно него својим „видицима“ и „тачкама гледишта“ падају уједно и поклапају се³. А кад је тако, онда је разумљиво ривалство које постоји између *Ethological Society*-а и „нове психологије“, ривалство које се гдешто претвара и у врло жучну свађу⁴.

Ну питајмо се: зашто *Ethological Society* својим научним проблемом и својом делатношћу да се, готово, поклопи са „новом психологијом“? Зашто да *Ethological Society* не постави својој научној делатности никакав специјално етолошки проблем нити донесе какво специјално етолошко објашњење? — Зато, можемо са извесношћу одговорити, што је *Ethological Society* узело попут Стјуарта Мила⁵, појам *ἥθος* у његовом доцнијем, раширеном, развијеном, философском односно психолошком значењу: *уопште духовна навика, елементи карактера*⁶, а не у његовом обичном, народном значењу, много специјалнијем и конкретнијем, књижевно употребљеном код историчара и песника⁷: *морални обичај, етичка навика*. Зато што је изабрало опште, психолошко значење појма *ἥθος*, чувено енглеско друштво морало се помешати и поклопити својим научним проблемом, предметом и истраживачком делатношћу са модерном психологијом која заиста једним делом својих научних напора тражи одредбу психичких феномена навике и карактера. Ми ћемо узети значење појма *ἥθος* у оном специјалнијем и народном смислу: *карактеристична навика ш. ј. обичај моралног однашања и етичког аргументисања конкретно у индивидуама или у друштву датих*. Овим се дефинишу смерови истраживања две засебне научне дисциплине: *етнографије* и *етологије*. Тиме се оне одређују, не као што је хтео W. Wundt⁸ и као што је ђутке усвојено⁹, не као „*philologisch-historischen Wissenschaften*“, него као позитивне научне дисциплине о непосредно и конкретно датим моралним и етичким индивидуалним и друштвеним држањима, навикама, карактерима и типовима. Далеко од тога да је каква „историска“ наука која истражује општу једну реконструкцију моралне прошлости, *етнографија*, ако се хоће да је позитивна и егзактна наука, мора се бавити описом конкретних индивидуалних и друштвених случајева моралних однашања, навика, карактера типова датих средини, мора се бавити моралним моментом друштвеног живота у различитим непосредно датим срединама. *Етологија*, пак, има, по нашем мишљењу, испитати услове, законе, доказе, нормативисања, системе, експлицитне и имплицитне, етичких навика и обичаја конкретно живљених, кушаних, оку-

¹ Bernard Hollander, *Character and how to study it*; in *The Ethological Journal*, Vol. VII. № 1. January, 1922, p. 1.

² *Ibid.*

³ *Ibid.* p. 14, 15, 16.

⁴ Cf. *Ethological Journal*, Vol. IX. № 4. October, 1924.

⁵ *System of Logic*, Book VI, Ch. V, *Of Ethology, or the Science of the formation of Character*.

⁶ Platon, *Phaedon* 82, b; — Aristote, *Ethique à Nicomaque*, 4, 6, 7, 10, 14 etc. — Plutarque *Ciceron* 4, 32; *Alexandre* 57.

⁷ Eschyle *Agamemnon*, 728; — Sophocle, *Philoclète* 894; — Xenophon, *Cyropédie*, 1, 6, 33 etc.

⁸ *Logik, Logik der Geisteswissenschaften*. III. B. 3-te Aufl. Stuttgart 1908. S. 350. ff., 662.

⁹ *Vocabulaire Technique et Critique de la philosophie*, édité par la Société Française de philosophie, Fascicule №. 8. pp. 232—233.

шаних као и оних који се покушавају и огледају у индивидуи и друштву. — Овако замишљене, етографија и етологија разликују се јасно као чисто етичке науке како од психологије тако и од историје. Нема такође бојазни да се њина делатност, њих као таквих, било укрсти било коси са радом етнографије („опис народа са биолошке и социјалне тачке гледишта“) и етологије („грана антропологије која се бави формацијом физичких карактера различитих људских маса“)¹.

Разуме се да ће бити између предмета које изучавају ове науке, а нарочито између предмета етографије и етнографије извесних додирних тачака. Тако, етнографија будући по речима великог етнографа и антрополога *Ernest-a Hamy-a* „l'étude de toutes les manifestations matérielles de l'activité humaine“, материјални израз биће често у тесној вези са духовним изразом, а етички однос може се манифестовати паралелно у сваком. „Храна и стан, одела и накити, ратна оружја и оруђа рада у миру, лов, риболов, привреде и индустрије, средства саобраћаја и размене, празници и свечаности верске, игре свију врста, уметности мање више развијене, све што у материјалном животу индивидуа, породица или друштва, значи извесну карактеристичну црту припада домену етнографије“². Али ове материјалне манифестације људске животне делатности, које етнографија проучава, могу гдешто бити социјално утврђене и материјализоване одредбе конкретног, живљеног етичког искуства датог народа. Шта би друго били многи обичаји до социјализирани и материјализирани, а етичким искуством одређени морални односи друштвене једне средине? „Због тога, вели наш етнограф Г. Dr. Тих. Р. Ђорђевић, што су уско везани за биће једне друштвене заједнице обичаји се сматрају као њена специјална особина и карактеристика — као њена етничка одлика“³. Ова етничка одлика постоји најчешће на тако искључиво социјалан начин, као чист социјални механизам да више нема никаквих разлога него се за сваки обичај каже (социјално-мистички тврдећи) „ваља се“ или „не ваља се“⁴. Обичај као социјална практика, онакав каквог га изучавају етнографија и етологија, чист је механизам и тако рећи материјална манифестација. Али иза његовог механизма вредно је познати системе разлога религијских, етичких и других који су детерминирали постанак самог обичаја. При овоме познању етографија ће се додирнути са етнографијом, ма да у осталом ове две науке имају сасвим различите смерове истраживања: док етнографија конструише антрополошку карактеристику дате једне друштвене средине материјалним и социјалним манифестацијама њеног живота, докле етографија истражује и конструише карактеристични систем моралних однашања, навика, правила једне дате средине духовним манифестацијама и одредбама њеног живота. Етологија и енологија стоје пак у међусобном односу сличном ономе између етографије и етнографије. Не упуштајући се у даље, детаљније дистинкције, за нас је најглавније то, за сада, да нашим делимитацијама и дефиницијама етографије и етологије јасно издвајамо ове научне дисциплине од осталих у њиховом домену и смислу истраживања а затим их и међусобно јасно разликујемо. Укратко, дакле, с једне стране етографска, чисто описна, аналитичка истраживања елемената конкретног, живљеног морала појединих датих друштвених средина, а с друге етолошко тражење конструкције система етичких правила по којима се у тим друштвеним срединама држи, поступа и живи, са налажењем и доказа, разлога, услова постанка овог система, — то су правци научних истраживања етографије и етологије како их ми схватамо.

¹ Сасвим слично овим *Hamy*-овим дефиницијама етнографије и етологије дефинише ове науке *La Société Française de Philosophie: Ethnographie, Description des races, de leur genre de vie et de leurs institutions; Ethnologie, Etude explicative des phénomènes décrits par l'ethnographie. op. cit. p. 232.*

² E. Hamy, *Rapport au Ministre de l'Instruction Publique. 1880* — Cf. le mot *ethnographie* in *Nouveau Larousse et La Grande Encyclopédie.*

³ *Наш Народни Живот.* Београд, 1923. ст. 6.

⁴ *ibid.* ст. 5.

Из до сада реченог види се зашто нећемо поћи заиста генијално просечним и снажно утабаним Цвијићевим путевима; нећемо само због тога што они воде кроз друкчије пределе и друкчијим метама. Цвијићево оригинално схватање антропогеографије проширује ову науку и на диференцирајућу психологију народа. Али антропогеографска психологија Цвијићева није ни бескрајно компликована, упетљана и збуњена Wundt-ова „*völkerpsychologie*“ нити лежерна, духовита и површна Fouillée-ова „*la psychologie des peuples*“. Пре свега је она психолошки проблем јасно и снажно постављен на чисто географском пољу истраживања. А, затим, значи она позитивне методе објективне психологије примењене на решавање проблема психичких диференцијација различитих људских друштвених средина и односа ових диференцијација с једне стране и географских средина с друге. „*Le milieu géographique exerce une influence, non seulement sur la marche générale de l'histoire, la distribution des différentes civilisations, les migrations, la répartition ethnographique, l'emplacement et le type des agglomérations et des habitations, mais aussi directement ou indirectement, sur les caractères psychiques des populations. Nous considérons donc comme un but important de la géographie humaine de fixer les différentes régions naturelles, et de signaler la part qu'ont eues les causes géographiques dans la formation de ces caractères psychiques*“¹. Сами, пак, психички карактери различитих друштвених средина одредиће се, по Г. Цвијићу, пре свега директном и индиректном опсервацијом, а затим ће се диференцирати и прецизирати методом „психичких пресека“ (*coupes psychiques*) учињених кроз шире географске области, да се најзад тако диференцирани карактери друштвених средина сложе у оделите „психичке типове“². Шта је јасније и шта згодније од ове методе? Па кад је тако проста и згодна ова метода зар је неко чудо циновска њена примена на неразмрсиве психолошке проблеме нашег балканског полуострва учињена од Г. Цвијића? Психолошко-антропогеографска тако јасна и позитивна разликовања четири психичка типа код Југословена, *динарског, централног, балканско-оријенталног* и *панонског*, са свима њиховим варијантама, само су последица јасности оригинално замишљене методе. — Пут, дакле, којим креће Г. Цвијић, својим оригинално проширеним схватањем антропогеографије, а за њим и сва његова школа, јесте чисто психолошки³. Узгред, сасвим ретко, дотиче се Г. Цвијић, али увек са психолошке тачке гледишта, извесних етографских карактеристика појединих делова нашега народа као у својим примедбама о „моралном миметизму“ централнога типа⁴. Али етички моменат народног живота који је, тако рећи, инцидентно био узиман у обзир у чисто психолошким Цвијићевим студијама, може чинити предмет специјалних и систематских научних истраживања. Па специјалне етографске и етолошке наше студије народног живота могу се сматрати као прилог *sui generis* Цвијићевим психолошким детерминацијама „психичких типова“ и њихових варијаната јер ће позитивно одредити нарочиту једну страну, етичку, народног духовног живота. Ну, мада ће етографска и етолошка истраживања имати у чињеницама извесних додирних тачака са психолошким, морају она сачувати своју систематичност и независност јер имају за предмет изучавања и реконструкције етички моменат народног живота сасвим оделит од чисто психолошког. Психолошки елементи могу бити околности и услови извесних конкретних етичких детерминација и конструкција животних држања, поступака, правила, закона, норми једне средине, али ова етичка детерминација и конструкција чини један специјални моменат народног живота.

Овим двама дистинкцијама, према *Ethological Society*-у и Г. Цвијићу, додајмо

¹ Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris, 1918. Livre II. *Caractères psychiques des Yougoslaves*. p. 263.

² *ibid.* pp. 264—270.

³ *Cf.* *Психичке особине* (упуство за сараднике) С. К. Гласник 1911. I; *Говори и Чланци* IV. 1923. стр. 82—83; *Упуства за испитивања насеља и психичких особина*, Београд 1911.

⁴ *La Peninsule Balkanique* p 387—388.

трећу и рецимо да бисмо се сматрали врло срећним да је да можемо у нашим етографским и етолошким студијама поћи за великим философом позитивистом и социјологом *L. Lévy-Bruhl*-ом. Нажалост, велики учитељ Сорбоне креће у својој „*la science des moeurs*“ у смислу позитивних научних одређивања „*des types sociaux*“, како он сам, сасвим нехотице, под притиском критике, то признаје.¹ Али одређивати „социјални тип“ извесне друштвене организације није посао етике него социјологије. У ово ће нас уверити, ако већ нисмо уверени сам *Durkheim*, пријатељ, једномишљеник и сарадник *Lévy-Bruhl*-ов. Одређивање „социјалног типа“ извесног друштва је чисто социјолошки посао². Па кад у овоме смислу дела социјологија, онда је „*la science des moeurs*“ излишна. Социјологизам *Lévy-Bruhl*-овог морала је јасан. Гдешто га он увиђа па чак и признаје говорећи да у његовој „*la science des moeurs*“ морални феномени ће бити разматрани „*du point de vue objectif et sociologique*“.³ О контрадикторности овога гледишта није место да овде расправљамо.⁴ Подвучимо само разлику између овог гледишта и нашег. „*La science des moeurs*“ циља позитивну одредбу „социјалних типова“ датих у садашњости и оних који су се развијали у прошлости, одредбу којом ће се моћи утврдити правац друштвеног развитка, а кад се овај утврди онда је лако позитивно моралисати и социјалну саджњост исправљати. Далеко од тога да одређују „социјалне типове“, типове друштава, (посао чисто социјолошки), етографија и етологија истражују систематску реконструкцију моралних држања и однашања у различитим срединама и етичке разлоге и доказе ових држања и однашања. „*La science des moeurs*“ својим предметом приближава се заиста сувише етнографији и етнологији, и готово исто као и ове науке изучава социјални моменат готових ако не и учаурених људских друштвених односа, организација, институција, обичаја, — тако учаурених да им више не треба никаквих разлога ни доказивања. Етографија и етологија треба да изучавају, по нашем схватању, чисто морално-етички моменат људског живота реконструишући системе моралних однашња и њихова етичка доказивања конкретно и проживљено дате у појединим друштвеним срединама.

Са овим смо, надамо се, јасно дефинисали правац наших истраживања.

Сад приметимо да, поред других, пословице су етографско-етолошке чинице *par excellence*. Не треба, разуме се, мешати (као што су то чинили Вук Караџић, Ђура Даничић и други) пословице са изрекама, узречицама и другим у народу уобичајеним реченицама. Јер док се у овима последњим може крити тек подекоја од моралних одлика једне средине⁵, дотле су пословице или нагомилано и формулисано читаво морално искуство или основне одредбе и правила етике једнога народа. Поред тога што изражавају живљени морал једног друштва, пословице (као што сама реч каже) нормативишу како људи треба да делају и међусобно се однашају, по етичким схватањима тога друштва. Добро нађеном пословицом, као савршено објективним каквим правилом моралног живота и практике, као неком врстом објективне савести, затвара се и прекида у друштву многа даља дискусија о моралним случајевима и питањима. Па анализом, с једне стране, а синтезама, систематизацијом, с друге, пословица које употребљава, као животна и практична правила једна друштвена средина, добиће се њене прво етографске а затим и етолошке основне карактеристике. Тако, оштром и детаљном етографском анализом скопских пословица доћи-

¹ *L. Lévy-Bruhl, La Morale et la Science des Moeurs, Préface de la troisième édition, 5-e éd. Paris, 1913. p. V.*

² *Emile Durkheim, Les Règles de la Méthode Sociologique, Chapitre IV: Règles relatives à la constitution des types sociaux. Paris 1912. 6-e éd. pp. 94—110.*

³ *op. cit. p. 120.*

⁴ *Maurice Pradines* је донео у своме монументалном делу *L'Erreur Morale Etablie par l'Histoire et l'Evolution des Systèmes*, Paris, 1909. pp. 608—661., извесне од одлучујућих доказа у овоме смислу.

⁵ Зато *Sveć. Vicko Skarpa* нема право кад сасвим запоставља и уопште не узима у обзир изреке и узречице. *Cf. Hrvatske Narodne poslovice, Šibenik, 1909. st. VIII.*

ћемо до основних и најнепосредније, најјасније изражених и формулисаних елемената садањег момента моралне стварности Скопља. Етолошким синтезама и систематизацијама, које ћемо развити упоредо са етографским анализама и конструкцијама, продорећемо кроз пословице у живу етику Скопља, у њене разлоге, доказе, нормативизације своје моралне стварности. Па ћемо видети да се све основне етографско-етолошке карактеристике садањег етичког момента Скопља саме од себе ређају у три правца: *реализам, индивидуализам и стваралаштво*.

I

ДРУШТВЕНА МОРАЛНА СТВАРНОСТ И ЊЕНО ПРАВО ЗНАЧЕЊЕ

— Морални реализам —

I — У каквом односу стоје за Скопљанца физичко и морално? — Све материјално је индиферентно према људској моралности. Све физичко односно физиолошко јесте аморално. У материјалном, како физичком тако и физиолошком, свету све се збива својим унутрашњим детерминизмом и фатализмом не водећи рачуна о интересима и држањима људи. Индиферентност, пак, и фаталност материјалних чињеница живота, такве су да све се дешава и све ће се десити свакоме.

Каде чиче заиграла мечката, к'е дојде каде нас.

Шчо станује у комшији, и кај нас к'е дојде!

Спољашња објективна стварност индиферентна је према нама, нашем делању и нашој срећи. Она се у свој својој примени и различитости подједнако представља свакоме. Сваки ће је за свој рачун искусити. Сваки ће морати према индиферентној не само природној објективној него, као што ћемо то видети², и према објективној друштвеној стварности (која је за Скопљанце мање него индиферентна, која је егоистична и агресивна) потражити и наћи своје држање. Сама, пак, та стварност представиће се индиферентно свакоме.

Не само да је спољашња физичка стварност индиферентна према нашем делању и нашој моралности, него је то и наша, тако рећи, субјективна физичка стварност. Људско тело има своје животне функције које се обављају савршено аморално, без икаквог обзира ни на нашу тежњу срећи ни уопште на нашу моралну стварност која треба да се развије у смислу ове тежње.

Гџс и нос не знааш чес.

Све наше субјективно физиолошко савршено игнорише наш етички напор; има оно свој сопствени детерминизам и фатализам, и то је све.

Али ако је наш субјективни физиолошки живот аморалан, и наш морални живот је афизиолошки; развија се он слободно од првог, у своме сопственом смислу, својим детерминацијама. Отуд долази да се не може из физиолошког живота закључивати морални и *vice versa*.

Дека сум црн не сум циган.

Дека сум црн не сум арап.

Дека сум црн не сум бивол.

Ако сум црн не сум ђавол.

Из материјалног, физичког изгледа не треба, дакле, закључивати ничију моралност ни човечанску вредност. Треба се ставити са сваком индивидуалношћу

¹ Како још нико до сада није скупљао пословице које се употребљавају у Скопљу, то смо се ми морали латити тог тешког и деликатног посла. Скупљане су и провераване кроз најразличитије и најшире друштвене слојеве овога града, и заиста се лако дошло до етографско-етолошке па и лингвистичке хомогености пословичких исказа врло различитих људи. Што се тиче ове последње морамо се као нестручњак оградити; бележили смо сваку пословицу пре свега онако како смо је први пут чули, а затим њен први лингвистички облик проверили смо питајући о њему стотине Скопљанаца. У овоме послу скупљања и проверавања пословица од велике су ми помоћи били студенти Невенка Анчић, Фанија Димитријевић, Каранфилка Црвенковић и Димитрије Ђузеловић, за то им срдечно захваљујем.

² Vide infra I, 12.

у директни додир и стећи непосредно искуство о њеној људској вредности. У томе смислу Скопљанци често веле:

Пекмезош је црн али је благ.

Грозјешто је црно али је благо.

2 — Да би се ваљано разумео морални и етички став једне друштвене средине треба испитати њено схватање природе и космоса у којима она заузима уопште све своје ставове.

Интересантно је да за Скопљанце сав материјални свет проста је промена и пролазност. Све са временом протиче. Све је пролазно. Све је у непрестаној могућности мењања ако не и у ефективним мењању. А отуд ничег постојаног ни сигурног.

Све шчо било поминало, шчо к'е биде, к'е помине.

Деноиште провађаш као вода.

Деноиште лешаш како сос крила.

Све шчо било, поминало, шчо к'е биде, не знајеме.

А у овој општој пролазности ствари све крајности па чак и све супротности не дотичу се само него и поклапају. Временом све пролази и све прелази у све, те и крајно у крајно, и супротно у супротно. И све материјално је у истом случају.

Денеска богаш, ушре сиромаф.

Денеска здрав, ушре болен.

Денеска оохо, ушре оф, оф, оф.

Како дошло, шака прошло.

Па као све материјално, и људско тело је сушта пролазност.

Денеска чоек се роди и гроб му се отвори.

А са материјалном својом подлогом и сам људски живот је пролазан. О овоме треба водити рачуна.

Деноиште провађаш и нас ни се скусујаш.

3 — Први, најинтимнији друштвени морални однос, породични, врло карактеристично пословички се нормативизира у Скопљу тако да је мишљење о њему једна од најизразитијих црта моралног скептицизма и етичког индивидуализма овога града.

Саме родбинске везе танане су и плитке. Дају се кидати врло лако. А оно што их како поставља тако и ништи јесте материјални, економски однос људи. Материјално необезбеђен човек губи сва своја родбинства, и, напуштен, остаје сасвим сâм са својим невољама.

Леле, сум сиромаф, па никој род немам.

Напротив, самим тим што је неко материјално и социјално надмоћан стиче сродство целог света, рођачку љубав и поштовање. Сваки је спреман да га замоли да му буде отац.

Кога имаш пари, секој за шатко те сака.

Па на крају крајева све родбинске моралне везе нису ништа друго до индивидуални материјални интереси организовани на тај специјалан начин.

Тако, у породици ако сви интереси породичних чланова не конвергирају материјалној надмоћи оца т.ј. ако од ње не зависе, ако отац није истински надмоћан онда све породичне етичке везе поштовања и т. д. према њему падају.

Кога немаш пари ни жена не те слага¹.

Не само све шире родбинске етичке везе, него и најинтимнија од породичних веза, супружанска, почива на материјалној сили и надмоћи мужа.

Из овога је лако закључити и још лакше етолошки разумети сâм закључак: танане сентименталне, чисто психичке родбинске везе основане су и етички мудре кад почивају на каквом одређеном индивидуалном материјалном интересу.

¹ Поштује.

Не почивају ли пак на каквом материјалном „интересантном“ односу, сви родбински односи чисте су сентименталности и радикално нецелисходни а кадшто и директно штетни.

Кум кумује, ум робује.

Зеш меш, магаре штока¹.

Со зеш у една кућа да не седиш.

У иронији се још каже, негирајући целисходност обе родбинске везе:

Зеш меш, син целин.

За етографију садањег момента скопског моралног живота интересантне су следеће пословице које својом индивидуалистичком иронијом заиста сувише су анархичне према свакој патријархалности.

Сваш сваћа фаћа.

Кој сваш сваћа не фаћа, он аир не вића.

Атмосфера извесне сентименталности и интимности даљих родбинских веза врло је погодна, тврди се ту и препоручује, за развијање индивидуалних сексуалних интереса и идеала.

4 — Материјални однос кључ је не само свију породичних него и свију уопште друштвених држања и веза. Ономе, који има у рукама материјалну снагу и надмоћ, ништа се не може опирати. Кад је се јак у томе што је основа људског друштва, онда се влада свим друштвеним односима.

Сос пари чоек царска врата отвара.

Пари и од шоп се посиљни.

Ко је сам собом у социјалним односима материјално надмоћан све животне проблеме решиће у своју корист са срећом и задовољством. Али треба да је он то индивидуално.

Шчо је наше, к'е остане, шчо је шуђе к'е си иде.

Кој шчо је богат за него је.

У борби за животни опстанак и напредак једна од првих ствари које треба стећи јесте материјална надмоћ. Овим се реалистички дубоко карактерише скопски етички индивидуализам и, видећемо, херојизам. Онај који на пољу материјалне борбе, стицања, индивидуалног афирмирања слаб је, подлеже, и како друштвено тако и уопште животну пропада.

Апсаана кућа сиромашка.

Тим самим што је неко у материјалној борби пропао и постао „сиромах“ нужно ће и пред собом и пред моралним законима пасти. Такве се чињенице утврђују као подлога за скопску конструкцију једног нарочитог етичког индивидуализма и херојизма.

Ове чињенице, етографски констатоване, повлаче за собом извесна животна правила и норме, које треба сад етолошки утврдити. — Да би се дошло у животу до материјалне надмоћи, тог свемоћног кључа свију друштвених односа, треба истрајно делати, стварати и штедети.

Пара по пара иљада се собрала.

Ако не врне, к'е каине.

Капка по капка вир сшанује.

Постојано делати, ту је основно правило по коме се долази до материјалне надмоћи². А ако се баш не би ни доспело до таквог става из којег би се господарило свим својим односима према друштву, доћиће се увек, напорним и истрајним делањем, до положаја обезбеђености својих односа према друштву.

Бели пари за црни дни.

Не треба се, међутим, устезати због општег друштвеног рђавог гледања на индивидуално снажење. Напротив, треба се јуначки борити³, материјално

¹ Имање.

² Vide infra III, 4.

³ Vide infra I, 7, 8; III, 4.

јачати, стицати своју надмоћ. (Родбина ће сва у случају индивидуалног успеха потргнути свој патријархални идеализам и апеловати на помоћ и дарове, базирајући се на родбинским сентименталним везама. Насупрот овој менталитету, савршено реалистички и индивидуалистички нормативише скопска пословица:

Брасиво за брасиво, сириње за пари.

А стављајући се на тачку гледишта сентименталности исту ће мисао нешто другачије рећи:

Брат брата не рани, тешко оној кој го нема.

Род рода не рани, тешко оној кој си го нема.

Мада материјално, стварно подвојене, тешко је индивидуалностима лишити се сентименталног родбинског живота, пуног чари и снова. Али са тачке не више сентименталности него друштвене моралне стварности, индивидуализам је апсолутни закон, животна борба индивидуална, сваки противу свакога. Све људске и родбинске везе су паучина и химере.

Ко ти ги извади очиште? — Брат ми. — За пова толко дљбоко.

У животној борби за индивидуалну победу над материјом сваки је противу свакога, па и брат противу брата. Ту нам је прави рођак онај који нам у овој борби материјално користи, материјално се везује за нас и нас за себе, као што смо горе видели.

Која ми меси колаче, шаја ми је пешка.

Право друштвено сродство, дакле, стоји у животном борбеном материјалном везивању индивидуалности. У ствари, на сва индивидуална делања и јачања друштвена стварност реагираће завишћу и мржњом. А ништа боље неће бити примљен ни индивидуални пад.

Ако имаш, к'е ти завидаш, ако немаш, к'е те кудаш.

Ако имаш, к'е ти завидаш, ако немаш, к'е те заплакаш.

Свако индивидуално стварање и течење изазива завист ако не и мржњу; свако индивидуално немање и сиромаштина изазива у друштву зломишљеност и презрење. Па, пошто бити економски, материјално надмоћан, значи имати у рукама кључ свију друштвених односа, онда је очигледно да треба од ова два изабрати прво: индивидуалну победу над материјом, победу којом се онда влада својим односима са друштвеном моралном стварношћу.

5 — Саме сентименталне људске везе врло су танане, и тако се лако кидају да се мора признати да су ништавне. Насупрот етичарима који су на њима хтели саградити људску и земаљску и небеску срећу, скопска пословица јуначки увиђа и признаје да све ове везе ниште се простим нестанком нечег тако површног као што је додир у простору.

Подалеко од очи, подалеко од срце.

Шчо очи брго не видаш, к'е заборавааш.

Чим два пријатеља нису више у непосредном просторном додиру нестаје пријатељства и љубави међу њима. Не само сва љубав међу људима него и све чисто сентименталне друштвене везе vise о тананом концу просторне близине индивидуалности.

6 — Фрапантна је и дубоко карактеристичка за скопски морални реализам материјалистичка дефиниција људских односа, зато се на њој мало више задржимо.

Све друштвено и морално, сваки однос међу индивидуама својом садржином носи собом извештан материјални циљ. Као да су се људи искупили и сачинили заједницу и друштво искључиво за то да најцелисходније реше сваки свој материјални животни проблем, тако се сваки однос и сваки поступак одмерава према решењу тога проблема. А отуд индивидуалистички се да лако закључити да све што се за другог учини треба да, ако не директно, а оно индиректно има свој материјални одговарајући еквивалент индивидуалне користи.

Ништа се не чини „дабе“. Сваки поступак, свако дело чини се само зато да материјално ако не користи а оно „исплати се“ ономе који га чини.

Ни кучиња бадијава не лајаш.

Жабаша на суво не крека.

Сваки однос, свако дело има свој индивидуални материјални циљ. Све што се чини, чини се зато да се у најмању руку исплати.

Гладна мечка оро не игра.

Кад се нема никакве индивидуалне користи од свога делања онда се нема разлога да дела те се и не дела. Али треба имати жеља, интереса, материјалних потреба да би се уопште могло намераваати делати.

Сиша мечка шупан не припознава.

7 — Међутим жеље, интереси и материјалне потребе увек су индивидуалне а индивидуалности зарад њихових задовољења у непрестаном конфликту и борби. Нема у друштву нигде, па ни у уској, интимној породичној заједници уравнаних, углачаних, хармонизираних односа. Свуда је трвење и борба.

Каде нема дим, тамо нема кавга.

И не само морални и друштвени живот је непрестана борба, све је за Скопљанце, у конфликту. Своје борбено схватање моралне стварности преносе они хераклитовски на целу природу.

И црева у чоeka се карааш.

Нигде нема хармоније, све је у борби, и то је закон, тако мора бити. Сав људски живот од рођења до последњег самртног ропца борба је.

Додека ни кљка душа, није се бориме.

8 — Живот као непрестана борба промена је у два смисла: навише и на-ниже, — ка надмоћи, јунаштву, херојству или ка слабости, побеђености, трпљењу.

Живош је мердиван, еден слага, друг се качуе.

Живош је скала.

Из овакве своје друштвене моралне стварности изводе Скопљанци за етологију свој нормативни закључак да се не треба нити резигнирати, ако је човек у животним борбеним лествицама пао, нити, ако се узвисио, да заспи на својим ловорикама. Јер, животна борбена скала, као све што је животно, непрестана је промена и борба тако да први могу увек бити последњи, и последњи први.

Векош је мердиван, први последњи, последњи први.

Зато не треба уплашити се нити клонути духом, а још мање резигнирати се. Орно треба поново улетати (и после пада, не трпећи због тога) у животну борбу и напорно¹ поново се борити и делати, стварати.

Ако паднам, па к'е спанам, не сум дете да плачам.

Ако паднам, па к'е спанам не сум грне да се скришам.

То је карактеристични, етолошки јасан, закључак скопског схватања живота као борбе која се може развити на више и дисолвирати на ниже.

9 — Како се овај закључак конкретизује? Има ли каквих правила, регуларизација животне борбе? Можда би сажаљење могло повести хармонији људи?

Скопска пословица решено, снажно и жучно устаје са чисто индивидуалистичке тачке гледишта противу сажаљења, те основе хришћанске етике.

На шући гробишта не плачи, очите к'е ши истечаш.

На шући гробишта не плачи, очите к'е ши ок'ораш.

За шуђе леле не шребе плачење.

И не само осећањем него ни делом, не треба се на друге сажалити.

На шуђ гроп задуша не давај.

¹ Vide infra, III, 1—4.

Жаљење других, сажаљење према другима, далеко од тога да, за Скопљанце, индивидуалисте, значи прво морално правило, као за хришћанску етику, јесте нешто чисто негативно. Сажаљење је негативно у односу на индивидуалне вредности и интересе, јер је имитација туђег бола и према томе већ почетак свога сопственог.

Није сажаљење негативно једино кад се узме индивидуално. Тако је оно и објективно, друштвено узето. Кад нам се оно споља, од „ближњих“ пружа није нам целисходније од сажаљења које бисмо ми гајили према другима. Објективно, сажаљење нама упућено значи просто пад наше индивидуалности на борбеној животnoj скали, немоћ, слабост и можда пропаст ако се не нађу нови извори индивидуалних напора и сила. Ради ли се, дакле, знати: да ли је целисходно да нас ко жали и сажаљева? намеће се Скопљанцу посматраном са етолошке тачке гледишта следеће животno правило:

Поарно да ти завиђа, него да те оплачује.

Боље је за индивидуу поћи надмоћи, стећи је, а са њом и завист својих ближњих, него ићи слабљењу и стећи сажаљење.

Са дубље и више тачке гледишта скопске индивидуалистичке етике нецелисходно је како друге сажаљевати тако и сâм бити сажаљеван.

10 — Кад се ради о друштвеној справедљивости и индивидуалном осећању правде, Скопљанац је дубоко скептичан. Праведан је онај који има већи глас у дискусији и бољу снагу у борби.

Дваица кога се карааш, кој повише вика, него му го давааш правош.
Нема никакве правде ни справедљивости која би могла регуларизирати и хармонизирати апсолутно животну борбу и стремљење животном борбеном скалом. Далеко од тога да је правило општег људског борбеног животног понашања, правда је у функцији борбеног развитка једне индивидуалности. Правда и истинитост оног што неко процени и каже објективно се оцењују према његовој материјалној и друштвеној надмоћи.

Сиромаф кога збори, никој право не му дава.

Самим тим што неко је слаб друштвено и материјално не може никад имати право. Напротив у општој животној борби имаће редовно криво и биће искоришћаван, гањан и мучен од свакога.

Слабошо куче секој го дави.

11 — Треба ли у моралној стварности таквој каква је она, даривати, помагати и уопште чинити добра?

Сасвим антихришћански, а гледајући стварности чврсто у очи, одговара скопско етичко искуство:

Дај на слеп очите да избоде твојиште.

Пази боже слепо да не прогледа.

К'е направиш добро, чекај зло.

Кој праи добро, навођа зло.

Праи добро, најди зло.

Рани кучиња да те лајаш.

Учини ли се коме какво добро добиће се моментално и објективно у замену захвалност. Али у дубини својој, у својој индивидуалности онај који је примио учињено добро осетиће се пониженим. Па, ако неће мрзети онога који је добро учинио, он ће му сигурно завидети и већ у толико неискрено и непријатељски гледати на свога добротвора. Учинило се добро или се не учинило у датом случају увек ће се бити рђаво гледан. Јер индивидуализам а са њим и егоцентризам тако је дубоко животno правило да свака добродашност ниподаштава се ако не и презире.

Добро се брзо заборава.

Даруш магаруш, недаруш па магаруш¹.

¹ Уш је специјални усклик којим Скопљанци гоне магарце.

Тако, питање: треба ли чинити добра? не добија ни позитиван ни негативан одговор т.ј. добија истовремено оба. Не треба ни чинити ни нечинити добра него остати резервисан.¹ Са свога индивидуалистичког, егоцентристичког становишта Скопљанци се скептички подсмевају самом акту чињења добра.

Ако даваш сос десна, гледај да не ши зима леваша.

Али, ако не треба ни чинити ни нечинити добра, треба ли примати добротворства? — Кад је неком стало до тога да нам добро учини, треба то дозволити и добро примити. Ну ово треба учинити без примедба и резервисано.

На поклоњен коњ зуби не се гледаат.

На питање: примити или не примити добротворство? одговара се у Скопљу: бити индивидуално резервисан.

Кој даје бог да просиш, кој не даје па бог да просиш.

Ради ли се, дакле, о добротворству, садањи етички моменат скопског народног живота етолошки постулира на основу искустава својих сопствених етографских елемената савршену резервисаност. Индивидуалистички одлучно, ограђује се он од хришћанске етике. А овај став изгледа Скопљанцима сасвим природан и нормалан јер одговара само чињеницама. Даје се само кад неко тражи.

Ако дете не плаче мајка сиса не му дава.

Хоћеш ли, пак, да те неко помогне, хоћеш ли ти да некога помогнеш: помози се сам.

Гори ли на комшијаша кућаша, шрчи гасни швојаша.

12 — Али, најзад, какав став треба заузети према друштвеној моралној стварности? — У друштвеној животној борби треба чврсто чувати своју индивидуалност и снажно је противставити свим друштвеним тежњама да је подчине и употребе. Поклекне ли наш борбени и стваралачки напор само један једини пут, пали смо у ропство свој друштвеној стварности.

Кога к'е ши ставам алкаша на нос, секој како мечка к'е ше води.

А у овоме ропству, последици губљења индивидуалности, у ропству у коме постајемо само грбина, спопашће нас са свију страна самари, експлоатације.

Имаш ли грп, самари шриса.

Сва друштвена стварност очекује моменат, а кад може и припрема га, кад ће наш ход ка надмоћи застати, наша индивидуалност поколебати се, доћи осећање умора и слабости па да нас учини машинама којима делају и живе друге индивидуалности. Тад признајемо да имамо „грп“, па га и имамо, а са тим већ оспу на нас са свију страна „самари“.

Зато треба нарочито пазити да се перманентно очувава, држи, уздиже, живи своје индивидуално ја.

А овај став према друштвеној моралној стварности врло реалистички и отворено материјалистички схваћеној, почетак је једне индивидуалистичке етике чијим конструктивним детаљима и конструкцијама треба нам сад приступити.

II.

ИНДИВИДУАЛИСТИЧКО ОДРЕЂИВАЊЕ ПРАВИЛА ПРАКТИКЕ.

— Етички индивидуализам. —

I — Какав морални став у животној борби заузимају Скопљанци једни према другима и какво конкретно етичко правило постављају за одређивање овога става? Борити се мора, па какав треба да је се у борби да би се успело?

Г. Цвијић је одлично запазио са своје психолошке тачке гледишта да се уопште Југословени „централног психичког типа“ одликују „резервом, тактом, господарством самим собом“. Па следећа његова психолошка одредба централ-

¹ Vide infra, II, 1.

ног типа уопште вреди и за становништво Скопља. „Les hommes du type central ont beaucoup de tact: ils sont avisés. Nulle part dans les pays yougoslaves on n'entend si peu de paroles injurieuses que dans cette région; rares aussi sont ceux qui subissent les invectives avec un calme aussi grand. Ils aiment à excuser les défauts et les faiblesses d'autrui. Souvent même ils n'insistent guère sur les défaillances morales lorsqu'elles ne concernent que les „affaires“. Ils sont maîtres d'eux mêmes et savent imposer silence à leurs sentiments et à leurs désirs pour réfléchir et revenir au besoin sur leur premier mouvement; il est rare qu'ils s'emportent; presque toujours ils se montrent prudents et circonspects“¹. А кад Г. Цвијих детаљније разлаже о резервисаности „централног психичког типа“, он, заиста, експлицира једну од основних психичких карактеристика и самих Скопљанаца. „Il est plus difficile encore de distinguer leurs véritables sentiments internes. Mais il apparaît clairement qu'ils ont un grand courage passif, le courage de supporter et d'endurer: ils se renferment en eux mêmes et semblent impassibles, indifférents et insensibles au mal qui s'abat sur eux... Il est difficile de gagner leur confiance“.²

Ова психолошка карактеристика има себи савршено аналогу у етографији и етологији конкретног моралног става Скопљанаца у животној борби. Од резервисаности и трпељивости учинили су Скопљанци основу свога животног држања. Свака индивидуалност је са свима својим борбеним намерама и плановима затворена у себи; а објективно, за друге је непрестано одобравање без повлађивања, немешање у туђе личне ствари, крајња резервисаност.

Оди ли Вардар нагоре? — Оди, оди.

Леша ли магарешо? — Леша, леша.

Со све дрва? Со све дрва.

А овај став практике има и својих разлога и доказа. Та етографска црта основана је на читавом једном систему етолошких доказа.

Пре свега никакво апсолутно и непроменљиво држање не може успети, макар оно било и светачко. Зашто? Зато што без компромиса, попуштања и међуиндивидуалне трпељивости немогућ је уопште и додир међу људима а камо ли заједничка делатност и савлађивање материје. А човек који би окрутно и апсолутистички стајао на своме, макар то било и светачком становишту, одвраћао би од себе, стављајући својом искључивошћу на знање да је сваки компромис индивидуалности немогућ и хармонизација индивидуалних разлика искључена. Ово се не може свиђати ни богу а камо ли људима.

Прекален свещец и богу није драг.

Апсолутност у животним држањима врста је ината. А ничег нема слепљег и нецелисходнијег од ината.

Ош инаш очише не видаш.

Инаш два дома расшура.

У животу треба бити, напротив, што је могуће еластичнији и своје индивидуалне интересе остваравати на што је могуће савитљивији начин. Све околности треба предупредити и искористити, за све њих бити довољно прилагодљив и витак.

Старо сум дрво, ама и како ноф обруч се вишкам.

Да би се дошло до остварења индивидуалних циљева, треба пре свега бити објективно, за сва друштвена уређења савитљив и еластичан. Уз дубоку унутрашњу своју иронију треба се знати хармонизирати са свима објективним друштвеним условима остварења индивидуалног животног идеала.

На чија се кола возиш, шаја песна к'е ја појаш.

Јер без објективне друштвене стварности тешко да бисмо могли што учинити за своје индивидуалне интересе, а противу ње сигурно је да смо савршено немоћни. Зато индивидуалност своју треба, разуме се иронично, савити према друштвеној стварности.

¹ *La Péninsule Balkanique* Paris 1918 pp. 393—394.

² *ibid.* p. 393.

Како тупан к'е ши чука, шака оро к'е играш.

Животно правило је то за сваку индивидуалност, која пристаје живети у друштву, бити еластичан, прилагодљив, а не пристати живети у друштву је немогуће.

Кој се фаџа да игра, како к'е му свираш, шака к'е игра.

И не само према друштву него и према свакоме надмоћном у друштву (који је то постао лично или и историски) треба бити иронично свитљив. По оваквом своме схватању и поставља Скопљанац, тако савршено индивидуалистички, уз заједљиви сарказам, животно правило:

По царска заповед се и јарци музааш.

Не само према друштвеним и државним надмоћним условима индивидуалног опстанка и напретка треба остати резервисан и иронично еластичан и савитљив него и према свему пре свега што је јаче и моћније а затим и према свему уопште. Јер, нашто се противити вишем и моћнијем од себе кад нам се и онако свака наша акција враћа, те све што чинимо себи чинимо¹.

Кој плука спроти вешер, плука си на лице.

Сва пак резервисаност циља пре свега: избегавање своје могуће неприлагодљивости у друштву, избегавање друштвеног неуспеха. Јер подругљиво се вели:

Неканен гос зад враћа.

Неканен гос гошово магаре.

Не го пуштааш у село, он шражи попова кућа.

Па у смислу те индивидуалне прилагодљивости а да би се свој сопствени живот остварио са свима својим интересима, вредностима и идеалима, треба остати резервисан и еластичан уопште пред јачим.

Кога ше викааш шрчи, кога ше пудааш бегај².

Али зашто? Зар није срамно побећи па макар то било и пред најјачим који прети да нас смрви? Скопљанац је реалиста и одговара позитивним искуством:

Бежанова бело носи, Стојанова црно.

Приклоњена глава сабља не ја сече.

Ову резервисаност и еластичност индивидуе називају Скопљанци још и кроткошћу, па веле:

Имај си кротко срце, ако сакаш подълго да живејеш.

Има ли се пред собом каква зла а моћна индивидуалност, какво морално држање ће нам нормативисати садањи моменат развоја скопског конкретног моралног живота? Прописаће нам резервисаност, еластичност, кротост.

Ако видиш зло, не речи оф.

Поклони се злему како на свештому.

Викај на вукош „вујко“, додека си му у јама³.

Није ово притворство и хипокризија него природна последица с једне стране народне искуствене критике улоге и вредности друштвених веза и љубави а с друге индивидуалистичке етике садањег момента скопског народног живота. Видели смо како и зашто све чисто друштвено илузија је и ништавило

¹ *Vide infra* II, 6.

² *A fortiori* непрактично је пред моћним натурати се својом индивидуалношћу:

Не огласуј се кога нико не ше вика.

³ Ове етолошке елементе запажа одлично Г. Цвијић, као географ-психолог, код „централног психичког типа“ и бележи следећим речима, нешто критичким и јетким зато што их је „динарац“ писао: „*Ces gens deviennent renfermés, cachotiers, sournois, ils perdent toute confiance; ils s'accoutument à l'hypocrisie et à la bassesse parce qu'elles leur sont nécessaires pour vivre et pour se préserver des violences.*“ (*Op. cit.* pp 387—388). Заиста, психолошки и споља са тачке гледишта другог једног етичког система посматране могле су ове чињенице изгледати жалосне. Али са чисто етолошког становишта т.ј. кад се уђе у сам етички систем коме те чињенице припадају добијају оне своја образложења, своју оправданост и своју независност, те се јасно види да њима није изграђивана само етика става према Турцима, него читав систем правила праксе и животне мудрости свакога према свакоме.

т.ј. да тек као израз и остварење индивидуалног живота значи оно нешто за скопску пословицу. Видећемо, пак, како и зашто за њу сав морални и етички живот ослања се на индивидуалност кроз чију делатност се искуство ствара. За сада подвучимо уједно важну етографску црту и карактеристично етолошко правило скопске етике: *индивидуална резервисаност*.

Може ли се ко мешати у животне проблеме туђе индивидуалности? Има ли ма каквог смисла противстављати се у туђим стварима? Једва ако се можемо снаћи у својим сопственим животним питањима и решити се довољно слободно на своје сопствене поступке и држања, ми који држимо све елементе ових проблема и решавања тако непосредно. Како, онда, можемо са сигурношћу постављати проблеме туђих живота па их још и решавати и судити?

Не биди у шуђа чорба миродија.

У шуђа попара не се мешај.

У шуђо грне сол не шурај.

У свака манца не биди црн пипер.

Треба се уздржати од свих могућих примедба, и мешања у туђе ствари, и гледати да се своји сопствени проблеми што целисходније и што боље реше.

Гледај си себе какоф си после да гледаш светскише кусури¹.

Нарочито се ваља клонити критике које би се могле управити неисправним и слабом индивидуалностима.

Калош не го буричкај да не ти смрди.

Кој камења у кал фрла к'е се испрска.

Уместо критике, па и нецелисходног хришћанског праштања и исправљања, треба се држати резервисан. Треба, дакле, бити резервисан према свему и свима, а нарочито према злима и злонамернима.

А кад се правило резервисаности више и боље примени у животу, онда сваки, ретки, поступак биће смишљенији и дубљи, а онда и ефикаснији.

Кој шчо повише шраје², поарен лаф³ к'е рече.

Душо шрај⁴ да најдеш рај.

Ћутањем се пре свега избегну сва излишна трења са другим индивидуалностима.

Јазикот коски нема, ама коски крши.

Јазикот шчо к'е посере, не може да се опере.

Кад се више ћути, више се слуша, и више слушајући више се научи и искусније живот води. Зато се каже:

Повише слушај, помалко збори.

Поарно да си прдлиф, одошчо зборлиф.

Кад се више слуша а мање говори, и кад је се уопште за све своје и према свему туђем строго резервисан сачува се дубина свога ја у стварању, покушајима, заблудама и грешкама од индискретних, презривих, кадшто непријатељских погледа. Правилном двоструке резерве двоструко се успева.

Прво, све што је интимно чува се у својој унутрашњости, сав комплекс својих личних интереса, намера и идеала. Ничег мање мудрог од наивне отворености.

Шчо на ум шова преш кум.

Шчо на ум шова на друм.

А ова отвореност, која није ништа друго до лакомисленост, повлачи за собом и нарочиту једну бесплодну брбљивост.

Кад много грми, малко дош врне.

Куче које много лаје, не кџа.

Својом пак наивном отвореношћу и несмотреном брбљивошћу излаже се свака индивидуалност, која тако греши противу правила резервисаности, са свима својим тачкама критичи и нападу људи и друштва.

¹ Недостатци.

² Ћути.

³ Реч.

⁴ Ћути.

Откриен гџс секај го плука.

Покриен гџс никој не го плука.

Не прашај за лудо само к'е се каже.

Индивидуалном резервисаношћу упола се откалања могућност да други експлоатише наше интимне животне интересе и планове.

Млеко покрито не го локаат кучиња.

Идеал индивидуалне резервисаности хвали Скопљапац снажно:

Голем залак глтиш, голема лакрдија не речи.

Госпош да те чува от затворен жар.

Госпош да те чува от поштајно жарче.

Друго, захваљујући резервисаности има се више времена и прилике створити веќе и боље искуство од осталих људи т. ј. наћи више виткости и прилагодљивости. Њој захваљујући нађе се права реч и практично тачан поступак. А ови (у индивидуалној унутрашњости иронично гледани) објективно морају бити увек „благ“, „шећерни“.

Шчо к'е речеиш стипса, речи шек'ер.

Мора ли са каквом својом ствари продрети, треба бити резервисан према неморалности друге које индивидуалности која хоће искористити туђу нужду захтевањем мита, и тако чега. Ако друкчије не може бити, треба задовољити његово неваљалство, оставши изнад свега тога, а неваљалца оставити себи самом па шта ко чини себи чини.

Мажи кола да не крцкаат.

Све треба еластично и резервисано учинити да наши интереси и идеали продру. Ну, не треба никад захтевати од себе савршену акомодацију ни додвојење свакоме. Постии тако што немогућа је ствар.

И госпош секому не може, како шчо сака, да му угоди.

Зато је најпрактичније бити и у свој својој еластичности савршено резервисан. У својој савршеној резервисаности и, објективно узето, кротости, биће речено и учињено само оно што се индивидуалности која се има пред собом допада, јер само таквим „благим“ говором и твором могу се спровести и остварити индивидуални наш идеал и напор.

Блага лакрдија¹ железна врата отвара.

Савршена индивидуална резервисаност најзад значи собом и само поштење. Шта може поштење бити друго него не мешати се у туђе, оставити све људе њима самима, па „гледати своја посла“, решавати своје животне проблеме, делати на остварењу својих личних идеала? Па правило резервисаности јесте скопско етичко савршено индивидуалистичко правило поштења.

Седи мирен, да си чесен.

Седи мадро², да не носиш модро.

2 — Да би се основно скопско етичко правило резервисаности могло остварити и применити потребно је развити у себи моћ трпељивости. Навићи се иронично поднети и дуже сносити све своје и туђе импулзивности, јесте оно што треба пре свега у прилог резервисаности учинити. Тако ће индивидуалност сачувати себе саму најпре а затим и друге многих непријатности, неуспеха ако не и болова; у сваком случају избећиће многе животне неприлике и незгоде.

Трпење злато, говорење бакар.

Триен спасен.

Каже се још и:

Трпеније спасеније.

Трпељивост доноси резервисаност, а ова значи смотреност која даје тачније прилагођење и прецизнију индивидуалну еластичност у различитим околностима. Индивидуалност трпељивошћу да себи времена да припреми своју

¹ реч.

² Само у овој пословици се каже *мадро* иначе обично се вели *мудро*.

зрелију реакцију, смотренију и мудрију. Тиме она осигурава себи успех у друштву и животу.

Ако знаеш да шрпиш, како бег к'е си пројдеш.

Трпељивошћу се стиче она дубока индивидуална резервисаност којом се избегну сва излишна трења у друштву, те се индиректно спрема за своје животне циљеве и успехе.

3 — На питање: може ли други решавати наше животне проблеме? Скопљанци одлучно одговарају: не. Не, јер својим дубоким коренима сви су ти проблеми у нашој индивидуалности, а ову нико не може тако непосредно познавати као ми. Отуд нико не може пронаћи ни знати све мобиле и мотиве наших поступака као ми сами, испитујући и дубећи своју индивидуалност. А

Свака планина своја тежина.

Нико не може продрети у дубину наше индивидуалне детерминације акције и прозрети све њене разлоге осим нас. Па

Дека к'е те почеше твојаша рука, шућа не може.

Шчо си направи сам чоек, никој друк не може да му го направи.

Етички примат индивидуалног над друштвеним нарочито је изричан и неприкосновен кад се ради о решавању важних и капиталних животних проблема. Њих нам не може нико решавати. Кад су наши најинтимнији интереси у питању искључено је да се можемо ослонити на другог. У осталом све да нам их други и решава она неће за нас никад бити тако решена, јер туђе решење не доноси нам убедљивости ни личне светлости. Убеђени смо кад сами испитамо све своје разлоге, мобиле и мотиве, и према њима сами донесемо одлуку. Кад неко друкчије говори и чини мешајући се у туђе важне и тешке животне проблеме, Скопљанац му обично вели:

Зар ти ми свепеше кога се родиш.

Индивидуална резервисаност и етички индивидуализам уздижу се тим до висине и вредности првога принципа. У детерминацији својих држања и акција треба полазити од себе, сам собом решити све проблеме, а затим се тек ослањати и на искуства других људи и друштва уопште.

Вржи прст, па тражи лек.

Прописано ово животно правило примата индивидуалности народ је окушао и његов успех снажно изразио и формулисао говорећи:

На вукош му је дебел вратош зашто сџм си врши работаша.

А прагматички утврђен примат индивидуалности чини прву основу свих осталих етолошких доказа и конструкција скопске практике.

4 — Треба нам сад приступити етолошкој синтези саме конструкције садањег момента скопске етике, конструкције која се уздиже на основици коју смо утврдили.

Сваки поступак мора бити пре него што је учињен добро измерен и промишљен.

Два пуша мери, па шреши пуш сечи.

Треба унапред мерити свако своје делање, а, разуме се, пре свега зарад економије свога напора.

Кој шчо работи без мера, брго к'е се умори.

А затим ваља мерити да би, и ово се само по себи разуме, делање тако промерено сигурније успело.

Али чиме, којом мером мерити своја делања, држања, однашања?

Права и једина мера акције и живота, мера која савршено успева, јесте за скопску пословицу индивидуалност, односно скуп индивидуалних чињеница, чинилаца и услова делања и живота¹. Сваки носи собом своју меру и сваки дела према својој мери.

¹ У нашем делу опште етологије југословенског народног живота још јасније ћемо видети да су све југословенске пословице, и то безизузетно, својим дубоким значењем сложене са овим принципом скопске практике.

Секој си мери сос аршинош свој.

Секој си крои сос аршинош свој.

И тек кад се дела према себи, онаквом какав је се, и према својим личним условима, онаквим какви су они стварно дати, успева се у пракци и задовољан је се у животу.

Сам свирај, сам играј.

Спрема чергаша и ногиште.

Колкаф ти је јорганош, шолко си пружај ногиште.

У свему и свачему, а нарочито у животној борби,

Мрафка со мечка не се бори,

мудро је одржати своју индивидуалну меру. Не треба се повести ни за чим што споља и објективно бриљира и изгледа велико.

Не кревај се на големо, к'е ми дојдеш на колено.

Не се дигај на големо, да не паднеш на колено.

Не треба летети за нечим што је далеко изнад индивидуалне мере и снаге, јер уместо да се уздигне, пашће се ниже него што је се, и економија индивидуалног напора биће узалудно повређена. Узлетати треба према мери своје снаге, према својим крилима а не према висини нечега што ценимо и можда прецењујемо. Све поступке и сва дела треба ригорозно одмеравати индивидуалном мером, према индивидуалној моћи и могућности. Иначе природни људски егоцентризам¹ неће успети. Хоће ли се више и веће него што мера целине индивидуалних услова то предодређује, делање ће пасти и пропасти уместо да се уздигне и успе. И не само да треба добро промерити унутрашње него и спољашње, и све уопште околности делања.

Две лубеници под една мишка не се носат.

Од една коза две коже не може.

Мера, дакле, којом треба у пракци мерити да би практика успела јесте за садањи скопски етички моменат индивидуални животни случај као целина и то сваког појединца понаособ. Кад се поступак унапред одмери индивидуалношћу као целином онда ће он као само један детаљ адекватно и слободно бити учињен.

5 — Индивидуалност као мера акције и живота, овако етолошки утврђена, није пала скопском живљу *a priori* на памет. Закључак је то многих искустава конкретно учињених, и датих, која се могу етографски лако запазити и описати. Закон је то који је од народа индуктивно изведен из искуства моралне стварности. Ту сваки наш поступак, кад је објективно ограђен резервисаношћу, зависи директно и једино од нас, од наше индивидуалности. Тако свако дело строго је индивидуално, израз је саме индивидуалности, а као такво носи оно пре свега индивидуалних плодова. Те све што ко чини, чини према себи и чини себи². Таква је морална стварност и такви њени закони. А мимо ових закона се управљати лудост би била а резултати неморалност.

Свака коза за своја нога.

Свака коза за свој корак.

Све зависи од саме индивидуалности. Како буде делала тако ће јој се њено сопствено дело и вратити.

Како солили, така си јали.

Како дробили така сркали.

Како си дробил, така к'е сркаш.

Како к'е си постелиш, така к'е си легнеш.

А из овога је лако извести правило предострожности и мудрости:

Кој праи иалица, за својаша главица.

Па није случајно да се једни непрестано жале на друштво док га други

¹ *Vide infra* II, 16.

² *Vide infra* II, 6.

хвале. Сваки је делао са више или мање умешности, према себи. И успех дела је у тесној вези са умешношћу, еластичношћу којом ко располаже и индивидуалношћу коју има, а нарочито са овом последњом. Поступак је готово увек израз индивидуалности.

Свиња сака шиња.

А ако је индивидуалност сва у „злој ђуди“ онда не треба очекивати ничег доброг од те индивидуалности, нити се ваља надати њеном успеху у друштву. Од неразвијених и злих индивидуалности не може ни за кога никаквог добра бити.

Ош свиња бачило не бидуе.

Напротив, индивидуалности добро развијене и васпитане, више индивидуалности стваралачке и надмоћне делају тако да резултати њихових дела увек су сочни плодови за њих пре свега а затим и за околину. Али ови успеси у сваком случају зависе директно од индивидуалности које делају:

Кај шчо има овци, има и бачило.

Ајдук кућа не врши.

Ајдук кућа не чува.

Етолошко правило да сваки поступак треба одмерити мером целине своје индивидуалности, само је индуктивно закључени закон из прецизних етографских чињеница које се састоје у томе што сваки акт индивидуалан је акт, израз индивидуалности која га чини, такав израз да се у њему може видети сама индивидуалност. А различитим индивидуалностима и различитим њиховим делањима према себи, следују и различити успеси и то толико различити колико су различите индивидуалности.

Свака чела да збира меш, бумбарош не би ваљкал г.....

6 — Са етографске тачке гледишта посматрани Скопљанци верују у тесан и интиман корелативизам моралних, практичних однашања људи. Сваки морални однос и практични поступак полази од индивидуе, њоме се делимице дефинишући, и стварају се идући и према индивидуи којом се завршава њихова детерминација. Нема ничег специфично друштвеног у однашању људи. Однос људи јесте однос индивидуа: Са овим се етографски поставља индивидуалистички корелативизам садањег етичког момента скопског народног живота. Па не само да се у делу, поступку, односу и држању види онај који дела и његова индивидуалност,

Ош свиња бачило не бидуе¹,

него се види и онај према коме се однаша и дела. Све што се чини, чини се према себи, али се чини и према ономе који је у односу са нашим делом.

Какоф свещец, шакоф шемњан.

Спрема вера и вечера.

Шчо је попово да је гошово.

И не само да се у скопским пословицама констатује да свако дело значи дупли релативизам, према индивидуалности која дела и према индивидуалности у односу на коју се дела, него се овај релативизам, за етолошку тачку гледишта, нормативно, етички одобрава и утврђује као правило.

Гледај го, па му крој капа.

Памеш (каже се и главаша) му гледај, па му крој капа.

Дрвошто го види прво, па после седни под него.

Со деца на бања не иди.

Со деца чорба не сркај, зашто к'е те испрскааш.

На свиња бисер не нижи.

Спрема свещец и свећа.

Спрема јунакош и коњ.

Спрема свещец и празник.

Спрема мечка и сшап.

¹ Vide supra II. 5.

Треба делати корелативно индивидуалистички, водећи рачуна не само о својој него и туђој индивидуалности, не ради туђе него ради своје индивидуалности. Иако изгледа да се у овом корелативизму сопствена индивидуалност ограничава и стешњава у своме опредељењу и делању туђом индивидуалношћу, ово ограничење и овај корелативизам имају савршено индивидуалистички смер, срећу сопствене индивидуалности. Јер у однашању људи важи за Скопљанце правило:

Како ме викаш, шака к'е ши се одзивам.

Парадокс овог индивидуалистичког корелативизма јесте у томе што, да би се стриктно индивидуално па ипак са успехом делало, да би се у своме делу своја индивидуалност сачувала и развила треба увек строго водити рачуна о туђој индивидуалности. Парадокс је реалан и захваљујући његовој стварности могућа је таква слобода да шта ко чини враћа му се, себи чини, индивидуална слобода коју оптимистички закључују Скопљанци својим пословицама, тим пословним, животним правилима:

Како си го скроил, шакоф к'е си го носиш.

Сос каква мера мериш, сос таква к'е ши мераш.

Како си дробил, шака к'е сркаш.

Како ке сејеш, шака к'е жнејеш и т. д.¹

7 — Из друштвеног корелативизма делања непосредно се закључује стриктни индивидуализам свега што се чини и најстрожија одговорност свакога не само за оно што он учини него и за оно што се њему учини.. Пошто све што се коме деси само је корелат онога што сам човек учини, пошто што ко чини себи чини, то онда одговорност за све што се пасивно као и активно десило једном човеку пада на његову индивидуалност. Не само, дакле, да је свако дело индивидуално него свако дело пада на саму индивидуалност која га чини и одговорна је како за њега тако и за његове резултате. Ништа се ником не деси а да он то није желео ни хтео или заслужио. И нико нема права жалити се па ма што му се догодило. Сам је он то морао желети, хтети донекле, ако не сасвим, учинити. Отуд је он и одговоран за то.

Дури не мрдне кучкаша сос опашкаша, кучиња не шрчааш.

Шчо к'е сејеш, шова к'е ши никне.

Шчо к'е сејеш, шова к'е жнејеш.

Грех или врлина, несрећа или срећа дело су увек саме индивидуалности.

Секој шчо работи на глава му паѓа.

Из парадоксалног закона, да ко шта чини себи чини, лако се, дакле, закључе да је сваки одговоран и за све што му се догоди.

8 — Ну индивидуализам скопског народног живота далеко је од антисоцијалности и барбарства. Свака индивидуалност водећи рачуна о другим индивидуалностима мора ради успеха своје сопствене делатности развити читаву политику да стекне за себе симпатичност. Треба стећи за себе предусретљивост, љубазност, поверење.

Суф леп да јадам, ама мрза да немам.

На тај начин ублажи се ако не и уништи отпор на који наилази индивидуалност у својој средини за развијање своје делатности и својих интереса. Једно од најефикаснијих средстава да се до ове симпатичности дође јесте она миметистичка иронична резервисаност и привидна индивидуална еластичност. Но резервисаност са материјалном довољношћу и независношћу средство је *par excellence* задобијања симпатичности.

Свој леп јади шуђо гајле не бери.

Индивидуалистичко ово правило донеће нам ону друштвену љубазност, неотпорност у којој неће бити више тако тешко развијати своју делатност и борбу, и остваравати свој животни идеал.

¹ *Vide supra II, 5.*

9 — Исто тако, због објективне индивидуалне корелативности, не треба чинити зло. Јер, чинећи зло, морамо очекивати да нам се, корелативно, наше зло врати; зло се не сме чинити јер ко што чини себи чини.

Не копај гроб другому, да не паднеш у него.

Етички закон: не чинити зло, постављен је савршено индивидуалистички на основу објективног индивидуалног корелативизма т.ј. на принцип: ко што чини себи чини.

10 — Језгро индивидуалности које најдубље одређује њену акцију јесте њен „табиет“ или како Скопљанци то зову „ујот“ или „ћуд“. „Табиет“ је оно што је најличније у личности. И сваки човек има своју ћуд, индивидуалну и неупоредиву.

Колко љуба шолко ћуда.

Ћуд се, пак, као најкарактеристичније у карактеру не мења. Човек је собом носи као нешто најдубље своје и не може је променити а да самога себе не уништи таквог какав је он у својој суштинској афирмацији и објективној диференцијацији. Ћуд се не мења.

Вук влакношо го мења, ама табиешош (ујот, ћуд) не го мења.

А отуд што се ћуд не мења може се закључити још из детињства једне личности какво ће јој бити младићство и каква зрелост.

Дешето ушче от пелени се познава.

Денош се познава от сабаале.

Али што је најважније јесте да сваки, делајући према својој индивидуалности, у својој делатности служи интересе своје индивидуалности, па каква индивидуалност таква и служба. Према томе какву ко има ћуд, карактер, „табиет“ делаће, имаће животних тешкоћа и радости, и напорно успеваће у друштву и у остварењу својих индивидуалних животних тежњи.

Секој на свој табиеш си чини измеш.

Секој на свој умош си чини измеш.

Што ко чини према себи чини и себи чини. Па каква је ко индивидуалност тако и успева у своме однашању и делању. Зависи од тога каква је ко „ћуд“, „табиет“, „умот“, карактер, хоће ли се имати царски или ропски живот.

Ум царује, ум робује, ум шатки пасе.

Према „ћуди“, према „уму“, својој личности стећиће се и друштвени односи. За рђаве своје односе не треба никог кривити. Сваки својим индивидуалним начином однашања стиче своје пријатеље и непријатеље, и у опште све своје односе.

Какоф умош, шакоф кумош.

Сваки ће у животу различито успети према својој индивидуалности, према томе какву је средину себи изабрао, каквим утицајима своју личност развио,¹ како еластично се различитим околностима прилагодио. Сваки ће према својој „ћуди“, карактеру и према својој умешности стећи свој дом.

Какоф умош, шакоф домош.

Па треба обратити велику пажњу својој „ћуди“, своме „уму“, својој личности. То што је најдубље наше треба што је могуће боље развити и што је могуће више уздићи.

Ум умује, ум царује.

11 — Неколико црта и врлина виших индивидуалности треба утиснути својој личности.

Па пре свега треба стећи, развити у себи крајњу опрезност. Она је у животу који непрестана је борба једно од најважнијих правила праксе. Свака индивидуалност тежи својој надмоћи, и свака се у томе смислу „бије да добије“, свака опет крајње резервисана у својој борби. Зато треба бити на сталној опрези.

¹ Vide infra II, 19, 20.

Госпош да те чува от зашворен жар (или от затворено жарче).

Зајак и кога спије, отворени му се очите.

У реализацији наших индивидуалних идеала и интереса правило без кога се не успева јесте бити крајње опрезан.

12 — Ради успешног делања треба васпитати своју личност да буде окретна у решавању и одлучивању. Они који оклевају, губе најбољи моменат за дејствовање, и не успевају. Њима се духовито ругају Скопљанци пословицама:

Се фашила бабата на оро шупанот се скинал.

Дојде му умот, ама пројде му кумот.

Окретан, међутим, не значи брз. Напротив. Брзање је оно што треба најпостојаније избегавати јер се у њему сва и најбоља дела изјалове.

Брзаша кучка, слепи кучиња рађа.

Окретној а размишљеној индивидуалности дела ће сигурно доносити своје плодове.

13 — Затим, треба непрестано целом својом индивидуалношћу бити присебан и увек трезвено делати и поступати. Тако, мирно и достојанствено води се свој живот. Пијанство, нарочито, поред осталог расејавања индивидуалности, узрок је многих излишних личних издајстава и неприлика.

Бистра водица, мирна главица.

14 — Треба имати све своје, и имати под руком, при себи. Јер, молити нешто у некога није молити него просити.

Кој носи, не проси.

Висока одлика великих индивидуалности јесте имати све оно што јој треба.

Сам свирај, сам играј,

и имати увек све што треба при себи.

15 — У систематским својим пословичким одредбама правила живота Скопљанци дају завидно место животної вредности здравља. Мада тврде они да је све физиолошко аморално,¹ знају они да је нормално физиолошко функционисање од врло велике важности у животної борби. Кад је тело здраво, једне од највећих препрека људском делању и напредовању нестало је.

Здравје најголемо богаштво.

Али здравље и уопште људско тело имају за Скопљанце чисто инструменталну улогу и вредност према животу. Треба да само послужи у животної борби остварењу животних интереса и идеала.

Рани мрша да те слуша.

Рани душа, да те слуша.

Јади за да живеш, не живи за да јадеш.

Здравље, дакле, и опстанак целе људске физиолошке егзистенције узима се чисто прагматички и инструментално у односу на индивидуални идеал којег треба индивидуа својим животом да помогне.

16 — Разгледајмо сад још један закон скопске моралне стварности и један принцип скопске етике.

Индивидуалност је центар перспективе свију вредности и свију интереса. Видели смо да свака индивидуалност одмерава све вредности собом,

Секој си мери со аршинош свој.

Свака индивидуалност, међутим, тумачи, цени и усваја све интересе само својим интересовањем, својом заинтересованошћу. Стварност се морално одликује законом егоцентризма.

Секоја мошника кај себе си шрга.

¹ Vide supra I, 1.

Свака индивидуалност гледа само своје интересе, дела само у њиховом смислу и ради на њиховом задовољењу. Те свака у својим поступцима, директно или индиректно, вуче, тежи себи, дела ради себе.

Секој камен на своје место си шежи.

Индивидуални егоизам једини је мобил, пословички запажа Скопљанац све људске активности а индивидуалност једини центар перспектива свију људских тежњи и делања. И треба да сваки освоји противу свега и свију задовољење својих интереса и тежњи, па да је радостан и срећан.

Два пешла на едно буњиште не појаш.

17 — У свом делању, које, дакле, увек је егоцентристичко, окренуто остварењу личних интереса, сваки пут кад се човек може служити туђим рукама згодно је и препоручљиво је да тако чини, а нарочито у мучним и опасним пословима.

Кога имаш маша, не фак'ај жар со рукиште.

Мудро је употребити слабије као „маше“ у свему што је несигурно и мучно. Јер *Што штапови на шућ гри не ше болаш.*

Веће и надмоћније индивидуалности мудро је да употребе и имају права употребити друге незнатније и слабије индивидуалности.

18 — У истој сврси у којој треба стицати међу извесним људима симпатичност, наиме да би индивидуалност успела,¹ треба се прилагодити слабостима и неваљалствима рђавих индивидуалности грубијанствима и барбарношћу. На тај начин, једини њима осетљив, увидеће они нашу надмоћ и нужност њихове поправке. Има таквих индивидуалности према којима једино однашање које успева јесте однашање веће силе, а ако је то потребно и грубље, према мањој.

Магаре ош прекор не умира.

Циган ош посмеф не умира.

Мечка ош посмеф не умира.

Чивијаша чивија вад.

Према грубим људима, према злим ђудима никаква друга држања не успевају осим барбарска. Тако исто последње педагошко средство за развијање неразумних индивидуалности јесте телесна грубост. У оба ова случаја Скопљанац каже:

Пушекот је ош рај искочен.

19 — Околина утиче на индивидуалност. Друштвена средина помаже развијање личности и при томе помагању оријентише развијање различито према својој сопственој животној и моралној садржини. Поред овога друштвена средина директно пружа појединачне како позитивне тако и негативне елементе индивидуалном животу. — Али, и чим ступи на снагу, сваки бира своје друштво, те утицај средине на његову индивидуалност није ништа ни случајно ни нужно.

Сос какоф к'е се ставиш, шакоф к'е бидеш.

Сос какоф к'е одиш, шакоф к'е спанеш.

На наш карактер, природно, утицаће наше друштво, али ми се у њега „стављамо“, ми га бирамо, а бирамо га, разуме се, према својој индивидуалности, те индивидуалност ипак задржава свој примат над друштвеним животом.

20 — Задржавајући примат избора, индивидуалност располаже и друштвеним утицајима које ће трпети. Разуме се, треба да изабере само средину којој ће имати једино користи и личних пријатности.

Кој седи под крушка, тој јади крушкиште.

Кој си борави у меш, к'е си ги лизне црспиште.

А кад човек успе да уђе у извесну средину, ма којим, тој средини угод-

¹ Vide supra II, 1.

ним средствима, онда у себи, својој дубокој индивидуалности може бити што хоће, главно је да ће уживати све благодети ове средине. Па се иронично у Скопљу вели:

Добрише крушки, свињише ги јадаш.

21 — Као што нам нико не може решити наше животне проблеме, тако нам нико не може, уместо нас, учинити наше животно искуство. Сваки мора сам собом стећи своје истине, убеђења, стварности и то по цену многих мучних напора и лутања.

Ако не пађа дешешто, нема да се научи да оди.

Ако не плаче, и глас не му бива.

Ако не пађа, не расне.

Сваки мора сам стицати своја искуства, сваки за свој начин грешити, падати, патити, истине тражити и остваравати. Док човек сам собом не искуси не може да зна.

Дури чоек не паши, не може да се научи.

Искуство је извор свега сазнања. А у искуству се сазнаје идући од већих заблуда мањим и дефинитивно заблуди т. ј. истини. Ну мора се пре свега грешити, лутати и зато патити.

Ако не се излџеш, не можеш да се научиш.

Своје сопствено, индивидуално искуство једини је извор сазнања и умења, мучни извор али једини. На искуственом пак извору сазнаје се грешкама и поправкама грешака¹.

22 — Само искуство непрестано се стиче и никад није дефинитивно. Стално се оно развија и стално напредује но никад не достиже своју егзактност и своје савршенство. Цео живот је непрестано искуство, учење, сазнавање.

Дури је жив чоек, к'е се учи.

Учиће се човек целог свог живота. У овоме своме учењу и сазнавању помоћиће се он искуством других људи забележеним у књигама, помоћиће се као упуствима у своја искуства. У овоме смислу Скопљанац необично цени књигу и културу, па вели:

Књигаща је чешири очи.

Књигаща је чешири очи, али кој не ја знаје и со педесеш да је, не знаје.

Али и поред идеалне помоћи културе и књиге, и поред свега свог сопственог животног искуства, до савршеног сазнања се не долази. Изгледа Скопљанцу да све се може научити, све стећи према својој природи довољно искуства и сазнања, али човек не. Он непрестано сазнаје и учи, у сазнању, у искуству неодређено и стално напредује но не долази до дефинитивног сазнања.

Учи учи глава (каже се и шиква) бучи.

Све се учи, само чоек не се научи.

Мечка ош планина се научи, чоек не се научи.

Па иако се у сазнању не може доћи ни до чега дефинитивног, иако несавршено ипак знање, умење, по својој животној вредности стоји изнад свег осталог и заслужује све људске напоре којима се индивидуалности упињу достићи га. Знати, односно умети стоји чак и изнад материјалне друштвене моћи и надмоћи.

Поарно да знајеш, одошто да имаш.

Поарно да умејеш, одошто да имаш.

Зато, као што треба упорно радити на стицању материјалне друштвене надмоћи, тако исто треба своје животно искуство, умење, сазнање свима својим напорима непрестано стварати.

Учен никој не се родил.

¹ Ово логичко схватање сазнања и истине налази се подједнако у пословицама не само свих осталих српских неко и уопште југословенских крајева. Њега је и велики југословен, Руђер Бошковић ставио у основу својој науци и философији још средином XVIII-ог века.

III.

ИНДИВИДУАЛИСТИЧКА ЕТИКА НАПОРА, СТВАРАЊА, НАДМОЋИ И РАДОСТИ.

— Етички херојизам —

I — Ништа не може постати, ништа не може бити учињено без напора. Све треба да буде рађено и урађено, стварано и створено почев од ствари које служе нашем физичком животу па све до наше сопствене индивидуалности.

Треба ли учити и изучити оно што је око нас или оно што је у нама, мора се помучити.

Без мука нема наука.

Сув гњс риба не јаде.

У свему како духовном тако и физичком треба напора, треба рада.

Ту не вреде ништа голе жеље и речи. Треба делати. Треба стварати.

Со лаф¹ не бива пилаф.

И не треба се речима извињавати и причати о сјајној својој прошлости него треба као раденик и стваралац мислити на своју садању индивидуалну афирмацију.

Не фали се какоф си бил, ама какоф си.

А у садашњости све се стваралачки може. Само треба почети, први напор учинити, почетак навике делања стећи, и стваралаштво, природно човеку, букнуће у његовој индивидуалности.

Ош искра пламен бидује.

Напраи искра, голем огањ к'е биде.

Кад се у сазнавању нешто тражи и у делању за нечим иде, нађе се то и дође се до тога.

Кој шчо тражи он си го најде.

Си го тражел си го најде.

Ош чоечка рука нишчо не куршулисује.

Пошто пак, важи да ко што чини себи чини, свака делатност је племенита. Јер чинити зло знајући да ће се зло вратити ономе који га чини, ненормалност је. Свако делање, свако стварање, сваки рад је племенит.

Неје срамота ош никоја работа.

Рад, стварање има за Скопљанце своју апсолутну вредност по себи. Треба само делати и стварати макар и без нарочитог па чак и без икаквог личног интереса, али треба стварати.

Работи ефшино, не седи без работа.

Бадијава работи, бадијава не седи.

Сваки, опет, у своме природном напону рада и стварања дела према својој индивидуалности, својој моћи, ка надмоћи.

Муж мушка работа тражи.

Па ће свако, према својој индивидуалности делајући, према својој индивидуалности плодове својих делања брати и различит живот живети.

Да секоја мува мед бере, бумбарош к'еше да набере највише.

Водени гњои јадаш риби, суви јадаш пиперки.

А нема ничег готовог у животу. Све треба урадити и извојевати; све треба створити.

Нема месен обесен.

Па као што је срамота бити својом индивидуалношћу слаб и ништаван, срамота је делати на сићушним и ништавним пословима.

Мала работа, голема срамота.

Треба се уздићи до великих дела, која су увек морална, а великим делима остварити преко своје надмоћи² и велику своју индивидуалност.

Ну сам рад, само стварање, по себи, без икаквих користи, за Скопљанце

¹ реч.

² *Vide infra* III, 4.

је нешто лепо и узвишено, достојно само собом људских напора и мука, те често кажу:

Работша, красота!

2 — Треба радити непрестано т.ј. стећи и имати навику делања; иначе рад је тегобан и мучан. А кад се неко одучио радити и одао шупљем и луксузном животу онда и један тренутак напора и рада толико је тегобан да може бити чак и штодљив.

Се фашила царица за работша, и се поприштиле рукише.

Да би се могао људски идеал стварања и надмоћи колико толико постићи, треба стећи и одржавати навику делања и рада.

3 — У конкретном животу, у стварним начинима животних држања и поступања скопљанци замењују, то можемо са сигурношћу тврдити, божанство Јехове божанством напора и рада.

Не шребје молиштва, ама моштика.

Излишна су сва сањарења и мистификовања. Једино потребно је поклонити се раду и стварати. Победа над материјом неће нам пасти с неба. Треба напора и истрајности. Са иронијом се говори:

Бог дава, ама у кош не шура.

Треба радити, стварати и никакви бог неће се противставити оваквој људској реалној божанствености.

Кој ради, бог не брани.

Реализам садањег етичког момента скопског живота јесте реализам рада и стварања, јесте херојски реализам у коме се рад и стварање уздижу до вредности божанства.

Својим непосредним искуством утврђује се најзад примат људске делатности према свима па и божанским делатностима. Треба сам човек да дела и ствара, а бог ће му затим свакојако помоћи.

Ради, па и бог к'е ти даје.

Кој рано штанује, нему и бог помага.

Примат, дакле, увек има људско реално божанство: рад, делање, напор, стварање.

Уздање пак има скопски свет бескрајно у људско стваралаштво. Треба само имати воље, истрајности, па делати,

Мусака мас сака, работша г'с сака,

и све ће бити учињено, све створено.

Ош чоечка рука нишчо не куршулисује.

Шчо мисли чоек к'е напраи.

4 — Свака индивидуалност која се хоће у општој животној борби одржати, мора се афирмирати у својој унутрашњој снази и надмоћи. На слабог сва околина скочи. Слабост повлачи ниподаштавање, глечење, искоришћавање.

Слабошо куче секој го дави.

Индивидуална сила и индивидуална надмоћ нужни су услов самог опстанка. Снисходљивост, понизност (*humilitas*) и хришћанска кротост глупост су или неспособност живети.

Овцише се крошки и будали за шова штојаш да ги дави вукош.

Насупрот хришћанским проповедањима понизности скопска пословица егзалтира добру снагу и стваралачку надмоћ. Онај који је понизан у ствари је само слаб. И чим се један пут понизио сви људи ће гледати да га таквог држе и одрже.

Кога к'е ши ситавам алкаша на нос, секој како мечка к'е ште води.

Проста понизност и проста кротост значе слабост. А слабост се искоришћава. На животним борбеним лествицама јаки су увек ту да експлоатишу слабе. За-

виси од човека хоће ли дозволити да дође до тога да се одрекне своје индивидуалности и спадне међу слабе и експлоатисане, међу „машице“.¹

Ако се шториш овца, секој к'е те спрже.

Зато се треба индивидуално јачати и уздизати. — Нашој етолошкој тачци гледишта ово је сасвим јасно у садањем етичком моменту скопљанског народног живота, и врло је карактеристично. — Треба се оснажити и уздићи, а кад се човек уздигне, он далеко предвиђа, а зато и много може.

Орел високо летта, за шова далеко гледа.

Што се више човек попне својом индивидуалношћу на борбеној лествици живота, све даље види, предвиђа, може, све је више моћан и надмоћан.

А прави херој, велика, генијална индивидуалност лако себи стиче друштвене околности у којима ће моћи да се афирмира и развије.

Арниош јунак лесно голема дружина има.

Голема риба дљбока (или голема) вода сака.

Ово долази отуд што је велика индивидуалност увек, у толико у колико је она истински велика, свакоме симпатична, па чак и ономе који од ње трпи. Скопљанци веле:

Да ме ришта аш, не ми је мука.

Да ме ришта аш, не ми је јаш.

Кад се, пак, велика индивидуалност окружи великим друштвом и кад зна по свим етичким правилима (горе разложеним) делати, поступати, стварати, онда она у себи носи све, што ће учинити и све што јој треба.

Вук пастрма не чува.

За индивидуалност која својом надмоћи и умношћу надвишује све и носи собом све, која својом еластичношћу, прилагодљивошћу и својим стваралаштвом у свој реалности и реализму води и учи, Скопљанац вели

Марково колено!

потомак је тог епског цина наше народне поезије.

5 — Ствара се и стиче надмоћ у радости. Животна радост је извор свега. Из ње извире и ствара се сваки покрет, сваки напор, свако дело, свако, иако реалистичко, ипак херојско узвишавање своје сопствене индивидуалности.

Секој требе пешел да има у срце па да работи.

Радост, тај извор свеколике делатности, имаће се кад сваки буде се ограничио на своје, удубио у своје и стварао своје.

Секој пешел на своје буњиште си поје.

Једино у своме сопственом налази се радост. А кад се буде стекла радост спонтано и нужно ће се делати по њој и због ње. Делашће, пак, по њој и због ње, доноси живот стварања и реалног узвишавања пун напора али и среће.

Душан Недељковић.

LES PRINCIPAUX CARACTERES ETHNOGRAPHICO-ETHOLOGQUES DE LA VIE POPULAIRE DE SKOPLJE (USKUB)

Les domaines de l'éthographie et de l'éthologie, telles que nous comprenons celles-ci, étant entièrement vierges, nous avons tout d'abord défini le sens dans lequel doivent, à notre avis, s'orienter ces deux disciplines. — La célèbre *Ethological Society* de Londres ayant pour but de ses recherches la détermination du caractère humain („human Character“, „human Nature“) ne se pose pas un problème spécial ni distinct de celui de la psychologie moderne. — D'autre part la conception originale de la géographie humaine que nous trouvons chez M. J. Cvijić, quoiqu'elle élargisse celle-ci à des problèmes psychologiques, tels que ceux

¹ Vide supra II, 17.

des „types psychiques“ des diverses régions, n'étudie pas en particulier le moment purement éthique de la vie populaire. — Enfin „la science des mœurs“ de M. L. Lévy-Bruhl, visant, de son propre aveu la détermination des „types sociaux“, est une discipline proprement sociologique. Comme telle elle laisse de côté la morale vécue et les règles éthiques concrètement données dans un milieu social et formulées avec tant de puissance dans les contes, les chansons, les poésies lyriques ou épiques, les légendes etc., et surtout les proverbes, si parfaitement caractéristiques de l'éthique propre à un pays. Ce sont néanmoins ces monuments de la vie spirituelle populaire qui doivent, croyons nous, faire l'objet spécial des deux sciences précitées. L'éthographie comprend l'étude purement descriptive des éléments concrets de la morale vécue par un peuple. L'éthologie étudie les systématisations de ces éléments, les constructions des règles éthiques d'après lesquelles chez les diverses populations on règle son attitude, on agit, on vit, — et doit découvrir le mode de leur dialectique et les conditions de leur naissance. — Les faits éthographiques et éthologiques par excellence sont bien les proverbes effectivement employés comme règles de la pratique. Leur contenu n'est que l'expérience morale et éthique d'un milieu richement accumulée et nettement formulée. Analyser cette expérience et arriver à ces éléments moraux caractéristiques est le but de l'éthographie. Synthétiser et systématiser ces éléments en cherchant leurs preuves et leurs raisons est la tâche de l'éthologie. C'est en procédant ainsi avec les éléments de morale réellement vécue contenus dans les assertions proverbiales actuellement en usage à Skoplje, que nous les avons vus, au cours de la présente étude, se ranger naturellement sous trois chefs: réalisme, individualisme et créationisme. Les réalisations de ces trois tendances de la morale et de l'éthique populaires de Skoplje (qu'on ne saurait résumer ici sans reproduire tout l'article) se révèlent très spéciales et très originales.

Douchan Nedelkovitch.
